

TIJ, TIJD en TIJDELIJKHEID: kunst peilt de klimaatverandering in de IJsselvallei

Tijdens de internationale kunstroute IJsselbiënnale 2021 verkennen beeldend kunstenaars de IJsselvallei tussen Doesburg en Zwolle. Welke effecten heeft klimaatverandering hier op het landschap en zijn bewoners? Wat kan er gedaan worden om effecten kleiner te maken of te voorkomen?

Soms zoomen kunstenaars in op een plek in de IJsselvallei anno nu of uit tot ver over de landsgrenzen. Sommigen graven naar sporen in het fysiek en ruimtelijk geheugen of schetsen een mogelijke toekomst. Voor de 26 deelnemende kunstenaars is de IJsselvallei werk- en onderzoeksgebied, atelier, muze en podium.

Tijd, tij en landschappelijke ingrepen in de IJsselvallei

Rivieren als de IJssel zijn kenmerkend voor de delta die Nederland van oudsher is. Niet voor niets dichtte Hendrik Marsman in *Herinnering aan Holland*:

Denkend aan Holland
zie ik breede rivieren
traag door oneindig
laagland gaan.

Wie nu vanaf de spoorbrug over de IJssel bij Zwolle naar het zuiden kijkt, kan zich hier iets bij voorstellen. Er ontvouwt zich een weids panorama met waterpartijen en geulen. Nog niet zo lang geleden was dat heel anders, want hier waren de uiterwaarden weilanden waar de boeren hun vee weidden. Nu zijn het natuurgebieden en de boerderijen die er stonden zijn afgebroken. *Herinnering aan Holland* eindigt zo:

de lucht hangt er laag
en de zon wordt er langzaam
in grijze veelkleurige
dampen gesmoord,
en in alle gewesten
wordt de stem van het water
met zijn eeuwige rampen
gevreesd en gehoord.

Om eeuwige rampen te voorkomen zijn ingrepen zoals bij Zwolle uitgevoerd, als onderdeel van het programma *Ruimte voor de Rivier*. Dit bestaat uit dijkverzwaringen en rivierverbredingen. De noodzaak hiervoor werd pijnlijk duidelijk toen precies 25 jaar geleden honderdduizenden Nederlanders voor hoogwater op de vlucht moesten. Dat was voor het eerst sinds vele decennia dat we in ons land zo direct bedreigend en tastbaar met de gevolgen van klimaatverandering werden geconfronteerd. Het Ruimte voor de Rivier-programma dat om die reden in gang werd gezet, verandert de inrichting en het aanzien van het landschap. Het is ingrijpend voor bewoners, zoals voor boeren in de riviergebieden. Zo wordt er weer een volgende stap gezet in wat eeuwenlang een strijd tegen het water was, een strijd die het aanzien van het landschap in Nederland heeft bepaald. Met deze nieuwe stap verandert de strijd in een omarming van het leven met water, maar ook die drukt een stevig stempel op ons landschap.

Een landschap als de IJsselvallei kun je opvatten als een fysiek en ruimtelijk geheugen: het resultaat van natuurlijke en menselijke invloeden in de loop van de tijd. De bodem is gedurende vele tienduizenden jaren opgebouwd. Andere elementen, zoals de rivier de IJssel zelf, ontstonden slechts in circa 1.500 jaar. Weer andere zijn het gevolg van het *tij* van de cyclische wisseling van de jaren en de seizoenen, zoals bijvoorbeeld ondergelopen uiterwaarden door hoogwater. Weer andere zijn heel recent, zoals een geul die een graafmachine daags ervoor groef.

Het landschappelijk geheugen is dus verre van statisch: het verandert voortdurend. Het vormt de voedingsbodem en het fundament voor onze cultuur en onze culturele waarden, sociale structuren en identiteit. Denk bijvoorbeeld aan een streekeigen boerderijtypen als de Achterhoekse hallehuisboerderij en de IJsselhoeven of de Sallandse lanen met boombeplanting en de sprengen van de Veluwe. Dat vraagt om grote voorzichtigheid, want als je te grof ingrijpt dan tast je ook het fundament aan van cultuur en identiteit.

De geheugenlagen van het landschap vormen een complex geheel. Want de bodem kan dan wel een zeer lange geschiedenis kennen, deze wordt door erosie en slibafzettingen tot op de dag van vandaag voortdurend verder gevormd. Recente dynamische ontwikkelingen van verstedelijking en nieuwe infrastructuur bouwen voort op sporen die ver teruggaan in de tijd. Zo vertoont bijvoorbeeld de binnenstad van Deventer nog steeds een groot deel van het stratenplan uit de Middeleeuwen en liggen de IJsseldijken en de weteringen al vele eeuwen lang grotendeels op dezelfde plek in het landschap. Wijzigingen in dergelijke structuren en landschappelijke elementen betekenen dat je eeuwenoude patronen verandert, en daarmee dus het fysieke geheugen.

Transitie en tijdelijkheid in het licht van klimaatverandering

Inmiddels is nagenoeg de gehele wetenschappelijke wereld er wel van overtuigd dat we als mens de huidige klimaatverandering veroorzaken: de mens is zelf een natuurkracht geworden. Het tijdperk waarin we leven wordt daarom wel het *Antropoceen* genoemd: het tijdperk waarin we als mens onze invloed op de planeet doen gelden met de impact van een geologische kracht. Filosoof René ten Bos constateert in het Antropoceen een fundamentele desoriëntatie bij ons als mens: we dwalen door dit tijdperk zonder te weten waarheen we moeten gaan en wat we met de aarde aan het doen zijn .

Wat wel duidelijk is, dat zich sinds het midden van de vorige eeuw een opvallende toename en versnelling op tal van terreinen voltrekt, zoals: de groei van de wereldbevolking, uitstoot van CO₂, de temperatuurstijging, toename van plastic soep in de oceanen, verzuring van de zeeën en de afname van de insectenpopulatie (om maar een paar voorbeelden te noemen). Vanaf het einde van het Pleistoceen (circa 11,7 duizend jaar geleden) tot pakweg 1950 voltrokken zich dit soort veranderingen heel traag maar daarna is sprake van exponentiële versnelling. De menselijke impact op de aarde en haar klimaat explodeert als het ware in een reeks van verontrustende en mogelijk catastrofale ontwikkelingen voor mens, dier en planeet.

Ten Bos betwijfelt overigens of het Antropoceen eigenlijk wel als tijdvak opgevat moet worden. Hij ziet het meer als een zone: "...een zone waarin mens en omgeving elkaar op allerlei voorspelbare en onvoorspelbare manieren beïnvloeden. De zone moeten we echter niet denken als een door een hek omsloten omgeving: de zone heeft geen hek. De zone van het Antropoceen is een wolk: de Antropozone." Met het begrip Antropozone verbindt Ten Bos omgeving (ruimte), tijd en de mens in hun onderlinge samenhang. De IJsselvallei in Overijssel en Gelderland kun je zien als een heel klein stukje Antropozone (feitelijk een contradictio in terminis, want hoe kun je van een wolk een stukje isoleren?).

Hoewel steeds meer mensen zich ervan bewust zijn dat al het leven op onze planeet gevaar loopt, is de problematiek voor velen nog redelijk abstract, een nieuwsfeit dat zich elders of ver in de toekomst afspeelt. In ons deel van de wereld voelen we weliswaar sommige effecten - zoals de temperatuurstijging - maar echt last hebben we er nog niet van, op grote droogte in de zomer na. Hoeveel tijd we nog hebben tot het punt waarop de ontwikkelingen onomkeerbaar de verkeerde kant opgaan weten we niet. Op welk tijdstip moeten we maatregelen nemen om grote schade te voorkomen? Overdrijven we, of zijn we al te laat?

Om echt in actie te komen is het van belang dat de politicus verder kijkt dan tot de volgende verkiezing, de ondernemer verder dan de investeringstermijn in zijn bedrijf, de contractmanager verder dan de termijn van zijn project en wij als bewoners verder dan de horizon van ons eigen leven. De grote investeringen die nodig zijn, zullen alleen worden gedaan als de noodzaak daartoe duidelijk is. Het is belangrijk ons te realiseren dat dit niet alleen investeringen in het bestrijden van klimaatverandering zijn, maar tegelijkertijd ook in leefbaarheid, in onze kwaliteit van leven, in onze leefomgeving en ook in onze economie. Al deze aspecten komen samen in de *transitie* naar een nieuwe, veerkrachtige toekomst. Het *tij* van de menselijke invloed op klimaatverandering lijkt gelukkig te keren omdat steeds meer mensen en bedrijven ook de economische kansen van duurzaamheid erkennen.

De klimaatproblematiek is zo complex, dat er geen simpele oplossingen zijn. Ze vraagt nu en in de komende decennia om een scala aan fundamentele ingrepen en maatregelen, sociale veranderingen en technologische oplossingen op tal van terreinen, zoals energie, voedselproductie, vervoer, wonen en stadsinrichting, economie en industrie en landschapsbeheer. Deze veelomvattende veranderingstrajecten worden *transities* genoemd, een proces van meerdere decennia dat voor fundamentele en onomkeerbare veranderingen in cultuur, institutionele structuur en werkwijzen zorgt. Het gaat daarbij niet alleen om technologie, politiek en beleid, maar we zullen ook zelf moeten veranderen, in hoe we denken en handelen. Scheiden van ons afval is een mooi begin, maar daarmee zijn we er bij lange na niet. Soms kiezen we voor oplossingen die soelaas bieden op de korte termijn, met de intentie die weer te verwijderen als er betere, meer fundamentele oplossingen zijn. Maar hoe tijdelijk is tijdelijk? En lopen we niet het risico dat dit soort tijdelijk oplossingen naast verlies van landschappelijke kwaliteit ook ons gevoel van urgentie in slaap sust?

Subject-object

Als de klimaatcrisis één ding pijnlijk duidelijk maakt, dan is het dat de natuur zich niet ongestraft laat beheersen en exploiteren. De gedachte dat we als mens heerser over de schepping zijn zit diep verankerd in onze westerse cultuur. Ze uit zich in een vorm van subject-object denken: wij zien de dingen buiten onszelf, zoals de natuur, als iets zonder eigen handelingsvermogen (Engels: agency) en dus ook zonder rechten. Willoze materie waarmee we kunnen doen wat ons goedgeeft. In plaats daarvan zouden we, aldus de filosoof Michel Serres, een contract met de natuur aan kunnen gaan. Een mooi voorbeeld in dit verband is de Whaganui-rivier in Nieuw-Zeeland, die in 2017 dezelfde rechten en plichten als de mens heeft gekregen. De Maori-stam Whaganui beschouwen de rivier als één van hun voorouders. De Nieuw-Zeelandse minister Chris Finlayson geeft toe dat het in eerste instantie misschien een opmerkelijk besluit lijkt, “maar het is niet vreemder dan aan bedrijven of stichtingen een rechtspersoonlijkheid toegekennen.” Wat zou het voor onze omgang met de IJssel betekenen, als we deze rivier als rechtspersoon zouden erkennen?

Volgens Ten Bos kunnen we de uitdagingen waarvoor klimaatverandering ons stelt – of het nu om de IJsselvallei of onze gehele planeet gaat – alleen het hoofd bieden als we bereid zijn tot een fundamentele verandering van attitude: het loslaten van strakke scheidslijnen tussen het menselijke en niet-menselijke, tussen natuur en cultuur, tussen natuurwetenschap en menswetenschap, bezielde en onbezielde materie. Dat vraagt om een frisse en nieuwe manier van kijken naar onszelf en onze omgeving, met begrip voor de rol van Tijd, Tij en Tijdelijkheid.

Het is op dit vlak dat juist ook kunst een bijdrage kan leveren. De IJsselbiënnale biedt een scala aan onafhankelijke en kritische kunstenaars een podium in de IJsselvallei. In alle vrijheid en los van specifieke politieke, economische en ideologische belangen belichten zij met hun projecten en vanuit hun eigen specifieke interesse kwesties rond klimaatverandering en landschap, stellen zij vragen en dragen nieuwe perspectieven aan. Perspectieven die gekende kaders en conventionele scheidslijnen mogen openbreken. Zo wil de IJsselbiënnale vanuit de kunst bijdragen aan een open en constructief debat rond een thema dat ons allen raakt. In de hoop dat dit perspectieven opent hoe wij met elkaar en met alles wat is en leeft aan een duurzame gezamenlijke toekomst kunnen bouwen.